

Eduard Laamani päevik lähiajaloo allikana

II

HEINO ARUMÄE

(Algus Tuna 1/2000)

1930. aastate sise- ja välispoliitika kajastusi

Kõigepealt tuleb tõdeda, et E. Laamani päeviku kolmandas osas, mis kajastab Eesti sise- ja välispoliitikat 7. märtsist 1929 kuni 5. aprillini 1938, esineb kaks suuremat lünka. 1929. aastal on viimane sissekanne dateeritud 8. märtsiga ja järgmine alles 17. augustiga 1932. aastal. 1933. aasta viimane päevikumärge kannab kuupäeva 27. aprill, millele järgneb lünk kuni 1934. aasta 14. oktoobrini. Miks see nii on, ei ole teada. Kas E. Laaman ajuti üldse päevikut ei pidanud või on puuduvad osad hiljem kõrvaldatud? Esimest võimalust on raske võitu uskuda, teisel juhul pole välistatud, et puuduvad osad kõrvaldas mingil põhjusel autor ise. Peale mainitud suuremate lünkade on paaril juhul mõned päevikulehed kõrvaldatud.

Mainitud kahetsemisvääretest lünkadest hoolimata on päevik 1930. aastate sisepoliitika detailsemal tundmaõppimisel vägagi väärtuslik, mõnes osas isegi asendamatult allikas.

Tõsi küll, niisugused põhimõteline tähtsusega sündmused, nagu vabadussõjalaste liikumine ja 1934. aasta 12. märtsi riigipööre, kajastu-

vad päevikus vaid riivamisi. 22. oktoobril 1932 fikseeris E. Laaman vabadussõjalasi pooldavate ohvitseride arvamuse: "Mõne päeva eest kolonelid Tallo, Sternbeck jt. meie Vellneriga pummeldades: Ega me mahalaskma ei hakka, anname ainult käsu, et siit tankide kolonne eest marsite läbi ja jätate siia oma portfellid." (III, 20–21)

Päevikus leidub viiteid ka vabadussõjalaste kirjus seltskonnas esinevatele vastuoludele. Ka mainitud kolonelid nimetasid liikumise etteotsa tõusnud Artur Sirku ja Theodor Rõuku poisikesteks. Teisal väidetakse, et üks vabadussõjalaste liikumise algatajaid admiral Johan Pitka lahkus organisatsioonist kõigepealt seetõttu, et seal muutus üha määravamaks Tallinna suurärimeeste mõju.

E. Laaman kuulis, et kord nõudsid vabadussõjalased sellistelt suurfirmadelt nagu Luther, Kreenholm ja Roterman igapähe 5000 krooni. Luther saatis raha käskjalaga, Roterman tõi selle ise Sirgule. (III, 130)

Äärmiselt huvitavad on E. Laamani poolt esitatud andmed sündmustest, mida võiks nimetada isegi K. Pätsi ja kindralite vandenõuks.

Teatavasti 1932. aasta sügisel ilmnusid tõsisemad sisepoliitilise kriisi tunnused. Ühelt poolt kriisiraskused ja töö-

puudus, teiselt poolt erakondade ja Riigikogu autoriteedi langus ning ka suutmatuse olukorras stabiliseerida põhjustasid rahulolematust nii linnas kui ka maal. Toimus vabadussõjajärgse liikumise võidukas esiletõus ja politiseerumine, rahva seas räägiti muutuste ja kõva käe vajadusest, marsist Toompeale jne. O. Strandmani arvates oli rahva meeleolu selline, nagu ta oli kogenud revolutsioonilisel 1917. aastal Venemaal. Lisaks kukutas Rahvuslik Keskerakond K. Einbundi valitsuse ning kuus meest ei tulnud nelja nädala jooksul valitsuse moodustamisega toime.

E. Laamani päevik kinnitab, et rida kogunud poliitikuid, kõigepealt Mihkel Juhkam, Juhan Kukk, Eduard Laaman, Otto Strandman jt otsisid teid olukorra stabiliseerimiseks. J. Kukk soovitas mobiliseerida ühiseks tegevuseks rahvuslik raudvara, s.o vanemate poliitikute grupi. E. Laaman väitis, et kui meil kriitilisel hetkel pole presidenti, siis on vajalik kollegiaalne president. (IV, 61)

Nõupidajad leidsid, et kindlama korra loomisel tuleb panus teha K. Pätsile. M. Juhkam ja J. Kukk sõitsid Kosele, leidsid K. Pätsi naeripõllult ja tegid talle ettepaneku riigivanemaks hakata. Päts nõustus, kuid ütles, et tema kandidatuur peaks viimaseks jääma, siis saab ta oma riigikogurühma nooremate liikmete toetuse. Pärast seda, kui T. Kalbus, K. Einbund ja J. Teemant olid valitsuse moodustamisel läbi kukkunud, tegi Riigikogu esimees J. Tõnisson ettepaneku Pätsile. Viimane loobus, sest tal polnud Riigikogus veel küllaldaselt toetust.

21. oktoobril Pätsi–Juhkami jutuajamisel konstateeriti, et rahva meeleolu Toompea suhtes on äärmiselt halb. Juhkam soovitas Pätsil luua vanemate sõjameestega kontakt ja sai vastuseks, et seda ongi juba tegema asutud. 22. oktoobril ütles O. Strandman Juhkamile, et kodusõda tuleb iga hinna eest ära hoida ja lisas: "Riigipööre kui äärmine abinõu oleks mõeldav, kui kõik diviisid ja kaitseliit kindlalt Pätsu toetaks – siis aga Päts vaevalt peaseks mööda sõjaseaduse väljakuulutamistest ja vähemalt poole R/iigi/k/ogu/ juhatuse ja V/abariigi/ V/alitsuse/ ajutisest vangistusest." (IV, 63)

Järgnevatest läbirääkimistest kindralitega on päevikus fikseeritud järgmist: "26/10 Päts informeeris Reeki raskest poliitilisest/ olukor-

rast ja soovitas, et vanemad sõjamehed möödapeasem/ata/ tarbe korral toetaks ühtainust inimest.

27/10 k/ell/ 12 olid ohv/itseride/ kasinos kõik 3 div/iisi/ül/emat/ – kind/ralid/ Tõnisson, Reek ja Jonson ja kaitseliidu ül/em/ Roska, kes ühemeelselt otsustasid hoida sõjaväe viimase võimaluseni erapooletu ja kui võimata, siis toetada Pätsu. Juhusl/ikud/ väljaastumised armuuta maha suruda. Juhtima pidi siis tarbekorral A. Tõnisson kui vanem." (IV, 63–64)

1932. aasta sügise sisepoliitilised raskused lahenesid siiski ilma tõsisemate komplikatsioonideta. Pärast seda, kui lisaks eelmainitule veel Konstantin Konik, uuesti Karl Einbund ja Jüri Uluots olid püüdnud valitsust moodustada, õnnestus see K. Pätsil ja 1. novembril astus tema poolt moodustatud nn usaldusvalitsus ametisse. Ka sellel valitsusel polnud pikka aega ja 18. mail 1933 oli järjekord J. Tõnissoni käes. See oli raske ja keeruline aeg, mis näis pakkuvat võimalusi ka riigielule ohtlikeks avantüürideks. Aastaid hiljem, 28. septembril 1938 tunnistas K. Päts E. Laamanile, et ta oli sündmuste võimaliku arengu ülemures, kuid tookord tal kindral J. Laidoneriga kontakte ei olnud. "Küll kõnelnud ta siis teiste kindralitega, et kui asi J. Tõnissoni/ käes sootuks rappa peaks minema, siis võimuga vahele segada." (IV, 44).

Mõistagi võib K. Pätsi kava ja tema läbirääkimisi kindralitega vägagi erinevalt hinnata. Näiteks võib ju kõike seda seletada üksnes Pätsi isiklike võimuaambitsioonidega ja väita, et ta kavandas juba 1932. aastal sõjaväelist riigipööret, et 1933. aastal oli ta valmis Jaan Tõnissoni valitsuse jõuga kõrvaldama jne. Samal ajal saab mainitud kavatsusi hoopis loogilisemalt põhjendada väitega, et Päts oli tõsiselt mures Eesti sisepoliitilise arengu pärast ja püüdis riiklikes huvides otsida ettevaatusabinõusid kõige halvema stsenaariumi, näit kodusõja ilmingute, puhuks.

19. oktoobril 1936 esitas K. Päts omapoolse versiooni koostöö kujunemisest J. Laidoneriga ja 1934. aasta 12. märtsi riigipöördest. Ta kirjeldas kõigepealt valitsusringkondades ja ühiskonnas valitsenud vastuolusid ja jätkas: "Kord siis Laidoner öelnud K. Pätsile/: mis sest vapside liikumisest nii saab? – Verevalamine saab. – Mis siis teed? – Kinni panen. Laid/

oner/ ulatanud kohe käe: Mina löön kaasa. Olnud väga närviline, tahtnud kohe lüüa. K. Päts/ aga hoidnud tagasi – vaja, et see küpsiks, et rahvale asi selgemaks saab. Asi läinud viimaks nii kaugele, et tankide rügemendis hakatud rääkima – nüüd läheb lahti. /.../ /Laid/ oner/ soovitas hoopii mitte öhtul vaid teisi/ päeva/ hommikul anda, kus linnud pesas. Oli aga teateid, et Rotermanni pool tuleb 1000 vappi kokku – valmis väljaastuma. Siis otsustati kohe ära teha. Pärast lõunat läks K. Päts/ Toompealt rahulikult oma koju. Sinna tuli Laid/oner/ jalutades oma naise ja koeraga. Kutsuti Terras välja, valmistati kõik aktid. Kell 5 valitsusliikmetega oli ainult allakirjutamine." (III, 176–177)

Teatavasti selgus hiljem, et vabadussõjalaste juhtkond 1934. aasta algul riigipööret ei kavandanud. 16. juunil 1939 kuulis Laaman seda ka K. R. Pusta suust: "Sirk enne 12. 3. 34, kui selle pool visiiti teinud, seletanud, et tema riigipööret ei valmista, ta täitsa veendunud, et rahvas ta Toompeale viib. Küll valmistatavat aga riigipööret valitsuse ringides." (IV, 151)

Ilmselt on A. Sirgu väide tõene, kuid see ei tähenda, et vabadussõjalaste must-valgete lippe alla kogunenud kirjus seltskonnas riigipöörded üldse ei räägitud. Ka valitsusasutustesse saabus informatsiooni, et vabadussõjalastest lõomamehed arutavad, kuidas Toompeal jõuga plats puhtaks lüüa.

E. Laamani päevikumärged kinnitavad, et esialgu pärast 12. märtsi riigipööret oli ka selle teostajail valitsuse edasise poliitika suhtes üsna ebamäärane ettekujutus. Tõsi küll, K. Pätsil oli põhieesmärk, nimelt põhiseaduse järjekordne muutmine, kogu aeg silmade ees, kuid küsimustele – millal ja kuidas seda saavutada – ei osanud keegi vastata. Veel 13. oktoobril 1936 konstateeris E. Laaman, et kõike improviseeritakse ja seda kõige väiksema vastupanu liinil. (III, 167, 168)

Pärast 12. märtsi riigipööret polnud Päts sugugi veel täielik peremees riigis, nagu seda sageli ekslikult on väidetud. Esialgu pidi ta arvestama erinevate poliitiliste ja majandusringkondade huve ja hoidma kontakti rea poliitikutega. Nii taotles ta laiemapõhjalise valitsusbloki moodustamist, kuid see ebaõnnestus parteide ja isikute vaheliste vastuolude tõttu. Samal ajal pelgas K. Päts kindral J. Lai-

doneri populaarsust rahva seas ja tema võimalikke ambitsioone. E. Laaman kinnitab, et just Laidoneri võimu vähendamiseks püüdis Päts taas saavutada kindlakäelise mehena tuntud K. Einbundi nimetamise siseministriks, kuid esialgu see kava nurjus. 1934. aasta sügisel on päevikus fikseeritud Laamani kuulnud erinevad hinnangud Pätsi ja Laidoneri edasise rolli kohta: "Kogude poolt mõtteavaldus: Edaspidi, kui sõjavägi saab korda, langeb Laidoneri mõju automaatselt. Mõte Laidoneri meeste poolt: Autoritaarse valitsuse kestmisel kellele ta toetub? Sõjaväele. Järelikult saab Laidoneri mõju tõusma." (III, 26, 27)

Tegelikult juhtus nii, et Laidoner tõmbus ise tagasi ja loobus poliitilistest ambitsioonidest. Ühe põhjusena mainitakse päevikus Laidoneri majanduslikke kaalutlusi. Vennad Puhkid – Joakim ja Voldemar – informeerisid E. Laamanit, et presidendina ei saaks J. Laidoner säilitada oma positsiooni majanduselus (Kiviõlis, Kreenholmis, tikustrustis jm), mis andvat 4–5000 krooni sissetulekut kuus. (III, 53)

Olulise ja sageli ka määrava mõjuga poliitikuks K. Pätsi kõrvale tõusis Karl Einbund (alates 1935. a algusest Kaarel Eenpalu), kes 25. augustil 1934 sai siseministriks ja kaks päeva hiljem ka peaministri asetäitjaks. Ka E. Laamani päevik kinnitab veenvalt, et autoritaarse režiimi edasine areng on kõige tihedamini seotud just Eenpalu nimega. Nii oli see ka Riigikogu istungi lõpetamisega 2. oktoobril 1934. E. Laaman kuulis Johannes Zimmermannilt ja Julius Seljamaalt, et kuigi K. Einbundil oli selleks K. Pätsi volitus, toimis ta kõigile ootamatult, sest kaotas kriitilisi kõnesid kuulates närvid: "Einbund läinud põlema, tagunud käega lauale: Lõpp, lõpp, lõpp! – Kellele lõpp? – Riigikogule lõpp. – Seda pole valitsus arutanud! – Teen seda riigivanema nimel." (III, 32) Kui K. Pätsi juhtunust informeeriti, siis ta tähendas, et Einbund liialdas, kuid arvas, et taktikaliselt pole õige Riigikogu kohe jälle kokku kutsuda.

1930. aastate kesksaiku oli E. Laamani põhihuvi koondunud tookordsele riigireformile, kõigepealt uue põhiseaduse väljatöötamisega seotud probleemistikule. N-ö ametlikud allikad, kõigepealt Rahvakogu istungite protokollid, kajastavad üksnes avalikel koosolekutel

esitatud seisukohti, kuid paljugi sellest, mis jäi kulisside taha või millest poliitikutel omavahel sagedastel istumistel Kuld Lõvis või Bristolis arutasid, ongi jäänud saladuseks. Kõige selle osas ongi E. Laamani päevik asendamatult allikas.

Mõistagi oli põhiseaduse muutmine lahutamatu seotud K. Pätsi nimega, kes oli juba 1920. aastate teisel poolel põhiseaduse muutmist taotlevate aktsioonide kõige agaram initsiaator. 24. jaanuaril 1928 kinnitas ta E. Laamanile, et presidendi vajadus selgus talle kui Ajutise Valitsuse peaministrile juba 1919. aastal, kui valitsusel tekkis konflikt sõjavägede ülemjuhataja kindral J. Laidoneriga. (II, 260)

Teatavasti toimusid Asutavas Kogus Eesti Vabariigi esimese põhiseaduse väljatöötamisel presidendiinstitutsiooni üle elavad vaidlused. Presidendaalse vabariigi üks veendunumaid vastaseid oli Jaan Poska. E. Laaman kuulis 1932. aastal, milliste argumentidega ta oma seisukohta kaitses: "Poska viimane lõöv argument kinnisel koosolekul oli, et kui president vähegi energiline mees saab, siis peab ta põhiseadusest üle astuma. Põhiseaduse kohaselt tuleks presidendiks valida vaestemaja hoolealune." (III, 17)

Pärast seda, kui nii esimene (13.–15. august 1932) kui ka teine (10.–12. juuni 1933) rahvahääletus põhiseaduse muutmiseks läbi kukkus, esitas ta uue põhiseaduse väljatöötamiseks originaalse kava.

17. augustil 1932 jutustas Juhan Kukk E. Laamanile: "K. Päts kutsus enda poole Kosele, seal ka Laidoner. Päts koostanud kava: rahvahääletusega kokkukutsuda rahvuskogu: 80 rahvaesindajat ja 40 korporatsioonide esindajat põhiseaduse muutmiseks, mis nüüd kohe teostada, kuni elevus kestab.

Laidoner arvab, praegu meeleolu liig radikaalne uueks katseks; vaja oodata, kuni pinevuse kasvamine selle jälle päevakorda toob. Raskus aga selles, et meie pinevused võivad liig suureks kasvada, kui et praegune riigiaparaat sellele vastu peaks." (III, 7–8)

K. Pätsi mainitud kava pidasid ka tema mõtteosalised teostamatuks, sest Rahvuskogu ja Riigikogu vahekorraldus probleem ei olnuks praktikas lahendatav. Oli ju selge, et Riigikogu ei sallinuks teist jumalat – Rahvuskogu –

enda kõrval. Seetõttu ei andnud K. Päts ka mainitud kavale ametlikku käiku.

Kujunenud olukorras asus K. Päts toetama vabadussõjalaste põhiseaduse muutmise eelnõu, kuigi mainitud projekt talle suures osas ei meeldinud. Väites, et pool muna on parem kui tühi koor, asus ta vahendajate kaudu kontakti vabadussõjalaste juhtidega. On tähelepandav, et mainitud vahendajarolli täitsid ka vabadussõjalaste põhimõttelised vastased. 22. oktoobril 1932 märkis E. Laaman päevikusse: "Pätsu ülesandel Anderkopp palus mind Vabadussõjalaste juhtidega kontakti luua, et põhiseaduse muutmise eelnõu kiirustada." (III, 20) Päevikust selgub, et E. Laaman esitas tööpoolest K. Pätsi põhiseaduse reformi kava, kaasa arvatud Rahvuskogu moodustamine, vabadussõjalaste juhtidele. Kuidas viimased sellele reageerisid ning milliseks Päts ja vabadussõjalaste suhted arenesid, see päevikust selles leiduvate lünkade tõttu ei selgu.

Kuigi seoses vabadussõjalaste poolt koostatud põhiseaduse kehtimahakkamisega oli üks K. Pätsi põhieesmärke – suurte volitustega riigipea institutsiooni loomine – saavutatud, ei rahuldanud uus põhiseadus teda põrmugi. Miks nii?

K. Päts kinnitas ka ise, et võimu on tal liigagi palju, kuid see polevat peamine. Kõigepealt oli Riigikogu liikmete arv – 50 – tema arvates mitteküllaldane, et parlament normaalselt võiks töötada. Pealegi oli põhiseadus koostatud kiirustades ja räpakalt – K. Pätsi sõnade kohaselt põlve otsas – ja seega kogu riikliku elu alusdokumendina lihtsalt ebasoobiv. Mis aga kõige tähtsam: K. Päts oli kindlalt veendunud, et rahvaesindus peab olema kahekojaline.

Sellist veendumust õhutas tagant ka Soome president Pehr Evind Svinhufvud, keda rahva seas tunti hüüdnime all Ukko Pekka. E. Laaman on päevikusse märkinud: "Suvel Ukko Pekka, käies külas, oli arvanud, uute riikide nõrkus olla teise koja puudumine. Ka Soomes tehtud omal ajal üks koda, et ühise-malt Venele vastu panna. Kuid praegune rahulik aeg Soomes ei andvat põhjust teise koja asutamist üles võtta. Vast ehk lubab seda Eestis praegune erakordne olukord? Sellest said põhiseaduse muutmise mõtted uut hoogu." (III, 27–28)

Ka kindral J. Laidoner jagas K. Pätsi vaateid. Juba 1932. aastal jäi ta Riigikogu valimistest kõrvale põhjendusega, et valitsusel ei ole kehtiva põhiseaduse alusel ei võimu ega vastutust. Samas ei meeldinud Laidonerile ka vabadussõjalaste põhiseadus. Rahvaesinduse teise koja loomise vajadust põhjendas ta väitega: "Ütleme, et Einbund valitakse presidendiks – see pole ju võimata. Mis ta teeb praeguse põhiseaduse juures? Ta peksab kõik puruks!" (III, 31)

Teades, kui sügavalt K. Päts oli huvitatud põhiseaduse muutmisest, võib küsida: miks ta sellega alustas peaaegu kaks aastat pärast 1934. aasta riigipööret? Kui uskuda E. Laamani päevikus korduvalt esitatud väiteid, siis just rahva meeleolu arvestades ei sõandatud seda varem teha. Kui K. Päts 1934. aasta suvel selles küsimuses mitmesuguseid läbirääkimisi pidas, siis juhiti tema tähelepanu asjaolule, et rahvas lihtsalt ei mõistaks põhiseaduse järjekordse muutmise vajadust. E. Laamani päevikus on märgitud: "Pol/itse/ direktor Kuusekänd hoiatas, et rahva meeleolude mõjul jutt uuest põhiseaduse muutmisest kui mürk." (III, 27)

10. novembril 1934 oli Pätsi–Laamani vestluse põhiteemaks taas põhiseaduse reformimise võimalus. Viimane fikseeris päevikusse: "Päts: Jälle ülesvõtnud rahvuskogu mõtte, mis 1932 minu kaudu esitas vabsidele. Arvab, ilma juriidilise aluseta pole ülemkojast midagi. Vaja põhiseadust muuta. Meil pole keskkihte. Vaja neidki, mis on, organiseerida. 50 liikmeline riigikogu tuleb liiga nõrk – vaja meie intelligentsi tõmmata riigitööle kodade ja ülemkoja kaudu. Päril mu arvamus põhiseaduse muutmise võimalusest. Vastan, ei näe, et meeleolud seks 1933 oktoobrist saadik küllalt muutunud." Laamani arvates oli selles küsimuses võimalik kaks teed: kas põhiseaduse väiksem kohendamine või täielik riigipööre, mille järele üldvalimisi enam ei tulegi. (III, 35, 36)

Päts eelistas siiski demokraatlikumat teed ja soovis põhiseaduse muutmiseks ja Rahvuskogu kokkukutsumiseks korraldada rahvahäälsetuse. Sellega tuli oodata, kuni rahvas on valmis mainitud kava heaks kiitma. Kahtlejatele esitas ta argumendi: rahvas peab aru saama, et kui ettepanekut vastu ei võeta, siis ei muutu midagi. Kui ka Soome president

P. E. Svinhufvud seda Pätsi suust kuulis, puhkes ta südamest naerma ja pidas seda teravmeelseks ideeks.

Riigireformi läbiviimisel pidas valitsus olulisteks instrumentideks Isamaaliitu ja kutsekodasid. Esimene on rohkem Eenpalu, teine Pätsi üritus.

Isamaaliidu eesmärkidest ja tegevusest on päevikus korduvalt juttu. Selle loomisel arutati, kas tegemist peaks olema parteiga või lihtsalt organisatsiooniga, kes püüab rahvast rahvuslikus vaimus kasvatada ja valitsuse selja taha koondada. Domineerima jäi teine seisukoht. Päevikus ei leidu mõtteavaldusi, et tegemist võiks olla mingi diktatuuridele või autoritaarsetele režiimidele omase ainuparteiga. Lõppkokkuvõttes teenis Isamaaliit ka valitsusringkondades palju kriitikat ning kõneldi selle likvideerimise vajadusest.

Mis puutub kutsekodadesse, siis nende osas oli Pätsil kaks eesmärki. Esiteks pidas ta silmas ühiskonna poliitilise organiseerimise vajadust. Ta võrdles organiseerimata ühiskonda liivaga mere ääres, mida iga tuulepuhang võib laiali pillutada, ja kinnitas, et riiki pole võimalik valitseda, kui ühiskond pole kindla plaani järgi "korda seatud". Kinnitades, et erakondadele tuginev poliitiline süsteem oli sattunud ummikusse, pidas ta vajalikuks ühiskonna organiseerimist professionaalsete ja sotsiaalsete tunnuste alusel kutsekodade kaudu. Kodade teise olulise ülesandena soovis Päts neile anda väärrika rolli parlamendi teises kojas. Tema kavatsuste kohaselt ei tohtinud teine koda otseselt sõltuda erinevatest poliitilistest jõududest, vaid pidi koosnema vanematest elukogenud isikutest ja olema n-ö riikliku tarkuse kehastus.

Sageli on väidetud, et kodade loomisel võeti eeskuju Itaaliast. Küllap see nii oligi, kuid Päts mõistis kodade funktsiooni Mussolinist märksa erinevalt.¹²

Kuigi kodade arv tõusis Eestis lõpuks 17-ni, ei omandanud nad Eestis sellist rolli, nagu esialgu oli kavandatud. See asjaolu kajastub ka E. Laamani päevikus.

¹² Mussolini vaated korporatsioonidele, korporatiivsele riigile ja korporatsioone käsitlev seadusandlus on esitatud raamatus Der Faschismus. Lehre und Grundgesetze. Rom 1935.

Mis puutub uue põhiseaduse projekti väljatöötamise käiku, siis sellest on E. Laamanil pajatada mõndagi uut ja huvitavat. Ametlikult moodustas K. Päts 9. detsembril 1936 põhiseaduse eelnõu väljatöötamiseks spetsiaalse komisjoni, mille koosseisu kuulusid Ado Anderkopp, Johannes Klesment, Hugo Kukke, Eduard Laaman, Anton Palvadre ja Karl Terras. Komisjon esitas eelnõu juba 23. veebruaril 1937 Rahvuskogule. Kuidas see asi nii ruttu käis?

Tegelikult algasid eeltööd märksa varem. Nimelt oli 30. novembril 1935. aastal E. Laamanil pikem vestlus K. Pätsiga, kusjuures viimane tegi kaks ettepanekut. Esimene neist – asuda uue valitsusmeelse ajalehe Uus Eesti peatoimetaja kohale – polnud ootamatu, sest ettepanekuid asuda mõne ajalehe etteotsa oli ta saanud varemgi ning sai neid ka hiljem. Seda üllatavam oli teine ettepanek: asuda koostama uue põhiseaduse projekti. Laamani vastus oli esialgu keelduv, ta soovitas selleks mõnda professorit, kuid lubas koostööd poliitiliste küsimuste läbitöötamisel, samuti hankida põhiseaduse koostamiseks vajalikke materjale. (III, 93).

Peagi pärast mainitud jutuaJamist, nimelt 8. detsembril 1935, olid vabadussõjalased kavandanud mässukatse, millele aga õigel ajal jälile saadi. K. Pätsi ja tema mõttekaaslaste arvates avas see avantüür rahva silmad. Järeldati, et vabadussõjalastele pole massilist poolehoidu enam karta, ja otsustati riigireformiga kiirustada. 13. jaanuaril 1936 tegi Päts Laamanile otsese ettepaneku asuda põhiseadust välja töötama. Seekord võeti ettepanek vastu, kuid tingimusega, et Laaman saaks abilis-tekks juristi-teoreetiku ja veel kellegi, kes tunneb varasemate põhiseadusprojektide väljatöötamise käiku Riigikogus. Päts nõustus ja samas lepitati kokku, et E. Laaman saab abilis-tekks kohtuministeeriumi nõunikku J. Klesmendi ja juristist Riigikogu liikme H. Kukke. (III, 108)

16. jaanuaril pidasid Laaman, Klesment ja Kukke uue põhiseaduse asjus K. Pätsiga nõu. Päts soovis kõigepealt, et põhiseaduse eelnõu esialgse variandi koostajate nimed jääksid saladusse, seda põhjendusega, et mitte äratada teistes kadedust. Edasi räägiti uue põhiseaduse põhimõtetest. Võimude lahususe osas soo-

vitats Päts USA, sama küsimuse detailsemal väljatöötamisel Poola eeskuju. Klesment tähendas, et selles osas saab Poola eeskuju kasutada, kuid üldiselt pidas ta Poola põhiseadust halvaks. Päts leidis, et presidendil peaks olema ka kontrollimisõigus (kelle või mille kontrollimiseks, see ei selgu) ning parlamendi teisel kosal "rohkem veto õigus". (III, 109–110)

Kahjuks ei pidanud E. Laaman vajalikuks päevikus fikseerida kogu seda probleemistikku, mida ta korduvatel kohtumistel K. Pätsiga arutas. Siiski on märgitud, et Pätsi arvates presidendi võim olgu tugev, kuid parlamendis peab ka vastasrind olema. (III, 93)

Küsimusele, kuidas põhiseaduse eelnõu esialgse variandi väljatöötamine toimus ja millised olid kolme mehe töö resultaatid, päevik kahjuks vastust ei anna. Küll aga kinnitavad Rahvusarhiivi E. Laamani isikufondi materjalid, et ta võttis oma ülesannet tõsiselt. E. Laaman kogus hulgaliselt dokumente, kommentaare ja uurimusi paljude riikide põhiseaduse kohta, stalinlik konstitutsioon kaasa arvatud, samuti tegi ise hulgaliselt märkmeid Eesti eelmiste põhiseadusprojektide arutamise-est nii Asutava Kogu kui ka Riigikogu komisjonides ja mujal.

Mõistetavalt nimetas K. Päts E. Laamani kui uue põhiseaduse esialgse variandi ühe koostaja Rahvuskoga teise koja liikmeks.

Päevikus on jäädvustatud palju huvitavaid fakte Rahvuskogu komisjonides toimunud vaidlustest põhiseaduse ühe või teise paragrahvi ümber. E. Laamanil endal oli rida kokkupõrkeid juuraprofessor Jüri Uluotsaga, kellest päevikus fikseeritu põhjal kipub jääma tähenärijast doktrinääri mulje. 16. juulil 1936 märgitakse päevikus: "Menetluskomisjonis Uluots teeb trotskismi." (III, 242) 20. juulil: "Menetluskomisjonis lahing 85 ümber"¹³ – Uluots jälle kutsekodade vastu ja ametivanuse poolt. Meie seisame rinnuli vastu." 21. juuli: "Uluots lõpuks esineb lehmakauplemisega: kui tahate/paragrahvi/ 146, (II Koja algatus põhiseaduse muutmiseks), siis võtke ka /paragrahvid) 85 ja 149."¹⁴ Jaakson protesteerib niisuguse hangeldamise vastu vihaselt. Kuid lehmakaup teostub siiski." (III, 142–143)

Rahvuskogus vaieldi pikemalt paljude küsimuste, eriti teise koja moodustamise ja

kompetentsi, riigipea valimisviisi jm, aga ka perekonna ja kiriku mainimise üle põhiseaduses. Huvitaval kombel oli J. Uluots mehe ja naise üheõigusluse fikseerimise vastu, kuid reaktionääriks peetud Eenpalu tähendas, et ilma üheõigusluseta ta õiget perekonda ette ei kujuta. (III, 227)

25. mail 1937 on E. Laaman K. Pätsi jutul ja küsib, kuidas Päts endale parlamendi teist koda ja presidendivalimist ette kujutab. Laaman esitab mõtte, kas esimest presidenti ei saa erandkorras määrata. Pätsi sõnade kohaselt peaks teise koja liikmed olema vähemalt 40 aastat vanad. Teise koja kandidaatide esitamise kord kutsekodade ja omavalitsuste poolt olevat ainuke paragrahv, mille ta ise põhiseaduse eelnõuprojekti kirjutas. (III, 229–230)

11. juunil 1937 andis K. Eenpalu ajalehe-toimetajatele instruksioone, mida uuest põhiseadusest kirjutada ja mida mitte. Vastu muidugi ei tohtinud keegi olla, naiivse põhjendusega, et siis Rahvuskogu liikmed ei tundvat end vabana. Päevalehe peatoimetaja Harald Tammer leidis, et valitsus ei tohiks toetuda üksnes apoliitilisele massile, vaid otsima endale aktiivi. E. Laaman soovitas omalt poolt põhiseaduse kehtestamiseks korraldada plebistsiit. K. Eenpalu tähendas: "Siis tuleks see plebistsiit tõesti teha – senised polnud tegemise ligigi." Propagandatallituse juhataja Ants Oidermaa leidis: "Oleks täitsa puhas ots, pealegi desinfitseeritud ja paneks opositsioonil suu kinni." Lõpuks soovitas E. Laaman presidendivalimistega mitte kiirustada ja pikendada riigivanema volitusi. (III, 232, 233) Teatavasti valitsus põhiseaduse heakskiitmiseks rahvahääletust ei korraldanud, riigivanema dekreediga 3. septembrist astus see jõusse 1. jaanuaril 1938.

17. juunil 1937 rääkis sotsiaalminister Otto Kask, et valitsuses on valitsemismeetodite osas suured lahkkelid ja kokkupõrked. Eenpalu soovivat Läti korda, s.o rangelt autoritaarset režiimi, Päts paneb vastu. (III, 234)

Põhiseaduse väljatöötamisprotsessi püüdsid sekkuda ka kõrgemad sõjaväelased. K. Päts kurtis J. Klesmendile: "Laid/oner/ käia ja käia rääkimas – mis ta kurat peaks tahtma." (III, 209) Siiski soovitas K. Päts põhiseaduses midagi ka ülemjuhataja kohta fikseerida. Sõja-

vägede staap esitas omalt poolt vägagi kardi-naalse ettepaneku: "Reek ja kol/onel/ Plaks komisjonis tahavad, et sõja aeg käsutagu ülemjuhataja presidendi nimel ministreid. Vastame, et liig drastiline. Reek seletab, et sõjas meil kõik kaalul." (III, 209)

Rahvuskogu esimese ja teise koja töötulemuste lõplik vormistamine toimus 1937. aasta juuli teisel poolel. 22. juulil on E. Laaman märkinud, et II kojas võeti paragrahvid vastu hääletega 18:12 või 14:12 ja Laamani poolt esitatud paragrahv plebistsiidi kohta hääletega 13:9. Seevastu I kojas olevat tehtud saladuslik vaheaeg – nähtavasti massaaž, s.t Rahvuskogu liikmeid mõjutati "kõrgemalt poolt". (III, 245)

28. juulil 1937 on päevikusse märgitud: "Põhiseaduse vastuvõtt – tuju kesine. Pung väljendas kogemata oma pessimismi sõnavõtuski.

Ametliku koosoleku järel läheb aga kõnetooli piiskop, ajab käed püksitaskudesse, kõhu ette, nagu laial muikel ja suure maagina hakkab /.../ ennustama: 28 kuupäev = 4x7 = pühaduse ja tarkuse arvud – hea ettetähendus. Kõik naeravad." (III, 247)

Niisiis näib, et E. Laaman ise polnud selle töö lõpptulemustega, mille kallal ta palju vaeva nägi, eriti rahul. Kuid tema kesise tuju täpsem põhjus päevikus ei kajastu.

Uue põhiseaduse kohta kuulis E. Laaman erinevaid hinnanguid. Parun G. von Wrangel tähendas, et selle demokraatsus või autoritaarsus sõltub kõigepealt presidendi isikust. (IV, 255)

Mõistagi on E. Laamani päevikus tähelepanu pööratud ka sellisele olulisele sisepoliitilisele küsimusele, nagu seda on erakondade tegevusvabaduse probleem.

Päevikumärkmete järgi otsustades mõistsid kõik riigireformiga tegelevad isikud eesotsas K. Pätsi ja K. Eenpaluga erakondade vajadust. Päevikus ei ole andmeid, et keegi oleks ka omavahelistes vestlustes erakondi eitanud, kuid nende taaslubamine, seda küll piiravate tingimustega, oli sageli arutluse all.

¹³ Põhiseaduse §85 määratles Riiginõukogu liikmetele esitatavad tingimused.

¹⁴ Põhiseaduse §149 käsitles põhiseaduse muutmise korda.

9. märtsil 1935 deklareeris K. Eenpalu ajalehtede peatoimetajatele, et erakondade kaotamine on üleminekuaja nähtus ning et loodetavasti saame tulevikus kaks erakonda.

6. märtsil 1936 rõhutas K. Eenpalu ajakirjanikele valitsuse soovi, et Rahvuskogu töötaks üksmeeles ja seejärel võiks erakonnad vabaks lasta. E. Laamani reageering: "Vastasin, arvan õigeks, et praegu normaalolukorra juurde ei pöörduta. Aga järsku seda pärast põhiseaduse vastuvõtmist teha oleks ka nagu katsuda hõlvalt maha karata – parem tulla treppi mööda aste astelt." (III, 120–121)

13. oktoobril 1936 kinnitas K. Eenpalu taas, et selleks ajaks, kui Rahvuskogu põhiseaduse koostamisega lõpule jõuab, antakse erakondade tegevust reguleerivad määrused. (III, 167)

Vaidlused erakondadele tegevusloa andmise teemal kestsid 1940. aasta kevadeni. Päevikumärkmete järgi otsustades ei peetud valitsusringkondades erakondade täielikku tegevusvabadust võimalikuks, vaid arutati nende tegevuse reguleerimist ja parteilise maastiku reorganiseerimist. Nagu eespool viidatud, kõneles K. Eenpalu juba 1935. aasta kevadel kaheparteisüsteemist. On ilmne, et selline süsteem ei oleks vastanud Eesti tookordsetele oludele, loogilisem olnuks ette näha kolm erakonda. Lõpuks jõuti ka valitsusringkondades sellisele arusaamisele. Märtsis 1940 kuulis E. Laaman valitsuse kavast lubada tegutseda kolmel erakonnal ja seda kõigepealt võitluseks korruptsiooniga. (IV, 188, 189)

Nähtavasti küsimustele – millistes piirides parteide tegevust lubada ja kuidas neid reorganiseerida – vastust ei leitudki. Aruteludel räägiti korduvalt, et härja või ka tiigri seljast on raske maha tulla, oht võib ähvardada kogu kehtivat süsteemi. Autoritaarne režiim oli stagnenud, riigijuhid tundsid end nähtavasti nii ebakindlalt, et resolootsemaid samme demokraatia suunas ei juletud astuda. Tõsi, oma jälje Eesti sisepoliitikale jättis ka üha pingestuv rahvusvaheline olukord ja sellest tulenevad kaalutlused.

Päevik pakub palju informatsiooni neile, keda huvitab 1930. aastatel kehtinud tsensuur. E. Laaman puutus Vaba Maa ja pärast selle sulgemist Rahvalehe peatoimetajana isiklikult tsensuuri ja võimude survega pidevalt kokku ja tema sellekohaseid päevikumärkmeid ei

jõuagi kokku lugeda. Selles osas oli Laamanil kõige rohkem tegemist siseminister K. Eenpaluga ning riikliku propagandatalituse juhataja Ants Oidermaaga. Eenpalu ise väljendas oma seisukoha ajakirjanduse ja riigivõimu suhetest järgnevalt: "Ajakirjandus on võim. Ja kuidas saavad kaks võimu koos olla? Üks peab ikka üle olema." (IV, 22) Laamani märkmed tsensuurist kujutavad kokkuvõttes tervet süüdistusakti Eenpalu vastu, selliseid lauseid, nagu "Eenpalu on täitsa hulluks läinud." esineb päevikus korduvalt.

Trüki- ja tsensuuriasjadega tegelenud jurist Eugen Madissoo tunnistas Laamanile 3. mail 1938, et mida rohkem uut trükiseadust treiti, seda hullemaks see läks ja lõpptulemus oli niisugune, et selle põhjal ei tohiks ta isegi enam midagi kirjutada. (IV, 21, 22) Üksnes 1938. aasta novembris on päevikus märgitud järgnevad keelud, käsud ja soovitused:

7. november – E. Laamanil ei lubatud kirjutada artiklit trükiseadusest, isegi selle kommenteerimine oli keelatud. (IV, 73);

14. november – ajalehed ei tohtinud kirjutada J. Tõnissoni Tartus suurt tähelepanu äratanud kõnest Vanemuises. (IV, 73);

14. november – ETA ei tohtinud avaldada teateid juutide rüüstamisest Saksamaal. (IV, 73);

26. november – Eenpalu juhtis ühel kirjaniike ja ajakirjanike koosviibimisel tähelepanu sellele, et teatriarvustustes ei tohi avaldada seisukohti, mis rikuvad rahva üksmeelt ega ole kasvatuslikud. Seepeale tähendas Mait Metsanurk: arvustus on ju ainus, mis Eesti kodanikule veel lubatud. (IV, 79)

Eriti tugev oli valitsuse surve rahvahääletuse, Rahvuskogu ja Riigikogu valimiste puhul. K. Eenpalu esitas süstemaatiliselt ajalehtede peatoimetajatele keelde ja korraldusi, millest tohib ja millest ei tohi kirjutada. 7. jaanuaril 1938 on päevikusse märgitud: "Veileriga Eenpalu pool: Annab uued instruksioonid – rahvarindega kaasavõidelda kuni kandidaatide esitamiseni. Isegi ridade vahel kirjutamine ja välispoliitilised/allusioonid keelatud. Küsin väljavaateid. ütleb, et kardab prohvet olla. Ei olla võimata, et rahvas ka lihtsalt uudishimust annab hääled "uutele nägudele". Kui parlament soodne, tulevat presidendi valimine peatselt." (III, 270)

Eriti sügavalt puudutas E. Laamanit sise-ministri otsus keelata Vaba Maa ilmumine. 4. märtsil 1938 märkis ta päevikusse: "Eenpalu otsus: V/aba/ Maa kinni – ametlik põhjendus – Gori karrikatuurid 17/2 Hitler-Görling-Blomberg, Tshangaishek." (III, 275)

Laamanile oli kohe selge, et tegemist on otsitud põhjusega. Kui Briti saadik Wilfred Hansford Gallienne selle küsimuse vastu huvi tundis, ütles Laaman, et mängus on nii Saksa mõju kui ka sisepoliitilised tegurid. (III, 277) Järgnevalt käis E. Laaman küll ükski, küll koos ajalehe peamise omaniku Aleksander Veileriga korduvalt F. Akeli, K. Eenpalu ja K. Pätsi pool ajalehe sulgemise põhjusi selgitamas ja selle taaslubamist taotlemas. Välisminister F. Akel ütles, et välisriikide saadikud käivad Eesti ajalehtede peale kaebamas ja tema oli nõudnud ajalehe trahvimist 3000 krooniga, mitte aga sulgemist. Ajalehe taasilmumise vastu polnud tal midagi. Peagi selgus, et Saksa saatkond polnudki seekord Vaba Maad süüdistanud, saatkonnale oli kõige ebameeldivam hoopis Päevaleht.

On huvitav, et ka K. Päts polnud Vaba Maa taasilmumise vastu. Ta soovitas selles küsimuses pöörduda valitsuse ja kindral Laidoneri poole, kellel on õigus sellistes küsimustes juhtnööre anda. Korduvad läbirääkimised Eenpaluga jäid aga tulemusteta. A. Veilerile jäi 1938. aasta veebruaris K. Pätsist mulje, et ta on väga haiglane ja väsinud ega soovi K. Eenpaluga kakelda. (III, 294)

Vaba Maa sulgemine ärataski väljaspool Eestit üsna suurt tähelepanu ja mõnel pool, eriti Soomes ja Skandinaavias, ka hukkamõistu. Soome ajalehed nõudsid isegi Soome-Eesti kultuurikonventsiooni ülesütlemist. Sellisest mõneti ootamatust välisest reaktsioonist olevat välisminister F. Akel lausa paanikasse sattunud ja küsimus oli ka valitsuses korduvalt kõne all. Lõpuks 12. aprillil 1938 kuulis Laaman, et Vaba Maa saatust arutati kui Eesti riigi prestiiži küsimust. Enamik ministritest pooldas lehele tegevusloa andmist, kuid seda üksnes n-ö armuandmise korras. Lõppkokkuvõttes jäi peale K. Eenpalu tahe.

1930. aastatel tundis E. Laaman jätkuvalt huvi baltisakslastega seotud probleemistiku ja eriti rahvussotsialistliku liikumise leviku vastu. Selles osas olid tema peamisteks informaa-

toriteks Revalsche Zeitung peatoimetaja Axel de Vries ja toimetaja Siegmund Klau.

Nagu E. Laaman mitmelt poolt kuulis, võis 1930. aastatel kohalike baltisakslaste seas eraldada kolme grupeeringut. *Vanadenimetuse* all tunti peamiselt vanameelset aristokraatiat, endiste suurmaaomanike perekondi, kes olid ja jäid kibestunuks Eesti Vabariigi suhtes. E. Laamani päevikumärkmete järgi otsustades kuulusid vanade aktiivsemate tegelaste sekka mitmed Balti rügemendi veteranid – kolm Weissi, üks Ström, endine Riigikogu liige Carl Schilling, arst Heinz Tiling jt. Seevastu noorte seas levis rahvussotsialistlik maailmavaade.

On teada, et rahvussotsialistliku ideoloogia peamiseks juurutajaks ja selle liikumise organiseerijaks Eestis oli rittmeister Victor von zur Mühlen ja tema sugulane Arthur von zur Mühlen. Esimesel oli kontakte Hitleriga juba enne tema riigipeaks saamist ja E. Laamani andmetel kohtus ta temaga veel 1930. aastate teisel poolel. Kohalike rahvussotsialistide tuntumaks organisaatoriks oli *Nationalsozialistische Erneuerungsbewegung*, mida tavaliselt tähistati terminiga *Bewegung* ja selle häälekandjaks alates 1932. aasta märtsist ilmuv ajaleht *Der Aufstieg*. Pärast seda, kui rahvussotsialistid 23. novembril 1933 tõusid Saksa-Balti partei etteotsa, tegid ametivõimud nende avalikule tegevusele lõpu ja ka *Der Aufstieg* suleti. Tasapisi arenes rahvussotsialistlik liikumine Berliini otsesel toel aga edasi.

Kolmandat gruppi, mille eesotsas seisis Saksa kultuuroromavalitsuse esimees parun Wilhelm Wrangel ja ajakirjanik S. Klau, nime-tati tavaliselt keskruhmaks. S. Klau lõi 1935. aastal uue organisatsiooni *Volksnationale Vereinigung*, mille liikmeskond kasvas üsnagi suureks.

Mainitud rühmas suhtuti enamasti lojaalselt Eesti riiki ja oldi valmis koostööks valitsusega, kuid mõistagi püüti kaitsta baltlaste huve. Keskrühma esindajad kurtsid, et sageli jäid nad kahe tule vahele. Ühelt poolt ründasid neid *vanad* ja rahvussotsialistid, kuid teiselt poolt tabasid neid ka autoritaarse režiimi rakendatud abinõud.

S. Klau kurtis paaril korral E. Laamanile Eesti valitsuse surve, eriti keelepoliitika üle. Baltisakslasi häiris, et võimud püüdsid saksa-keelsetes koolides juurutada ajaloo ja maa-

teaduse õpetamist eesti keeles, jm. (IV, 102)

3. aprillil 1939 pidas E. Laaman S. Klau palvel tema ringkondade esindajatele ettekande eestlaste vaadetest rahvusvähemuste autonoomiale. Pärast ettekannet S. Klau esitatud soovidest märkis E. Laaman päevikusse järgnevat: "Keeleõigus koolis, noorsoo oma organisatsioon, kohanimed, üheõiguslus majanduses. Nottbeck lisab juure – võimalus propageerida Saksa rahvus/iku/ ärkamise maailmavaadet." (IV, 124)

1935. aasta mais lõhenes *Bewegung* kaheks vooluks. Radikaalse tiiva juhiks advokaat Oskar (Oscar) Lutz, kes lõi organisatsiooni *Selbsthilfe*, mõõdukate eesotsas seisis Arthur von zur Mühlen. Sõjaka iseloomuga O. Lutz pretendeeris kogu Eesti baltlaskonna juhi kohale, lõi sidemeid Berliini ametiasutustega ja hankis sealt oma tegevuse arendamiseks ka raha. S. Klau kinnitas Laamanile, et natsidelt õppe- ja reisistipendiumideks saadud rahade eest teevad poisikesed 3–4 välisreisi aastas. (IV, 3)

28. detsembril oli E. Laamanil taas mõttevahetus S. Klauga, kes iseloomustas O. Lutzi rolli kohalikus natslikus liikumises ja märkis, et oma advokaadipraksise vähesuse tõttu elatub ta Berliini rahadest.¹⁵ Lutz sattus teravasse konflikti V. von zur Mühleniga, kes omal ajal pidas kontakte vabadussõjalastega, siis pettus neis ja lõpuks läks K. Eenpalu juurde pattu kahetsema, deklareerides: "Nüüd tahta ta lojaalselt Eesti valitsusega koos töötada – ilma Saksa välissurve kaasabit, ainult soovides, et vastavaist sammudest enne nendega räägitaks. Eenpalut asi huvitand, kord juttu hoogu sattudes pärinud – aga kui Hitler siia tuleks – kas läheks maaomandus tagasi? Mühlen arvanud seda võimataks." (IV, 99–101)

Berliinist nõuti korduvalt Tallinna natside omavaheliste tülide lõpetamist ja 1939. aasta kevadel toimuski formaalne ühinemine. Samal ajal kuulis E. Laaman endiselt Eestimaa kubernerilt Aleksei Bellegardelt, kelle sugulastel oli Berliinis lähedasi suhteid sealsete juhtivate isikutega: "Reek Berliinis andnud siduvaid lubadusi,¹⁶ s/ee/p/ärast/ kästud natse Eestis nagu Soomeski esialgu tagasi hoida. Kuid Mühlenite abistamisest hoolimata kästud ka Lutzil edasi tegutseda – teda tulla veel vaja." (IV, 106)

Niisiis kinnitab ka E. Laamani päevik muudestki allikatest teadaolevat tõsiasja, et baltisakslastest rahvussotsialistidel oli kontakte Berliiniga, nad said sealt ka rahalist toetust, kuid NSDAP juhtkond neil eriti aktiivset tegevust arendada ei soovitanud. Asi oli selles, et Saksamaa juhtkond taotles Eestiga võimalikult usalduslikku koostööd ja kohalike baltlaste aktiivsus oleks seda takistanud. Selles mõttes erines natsionaalsotsialistlik liikumine Eestis oluliselt sellesuunalisest tegevusest Sudeedimaal või Klaipedas.

1930. aastate päevikumärkmetes pühendas E. Laaman välispoliitikale märksa vähem tähelepanu kui sisepoliitikale. 1920. aastatel jälgis ta kõigepealt Eesti suhteid Nõukogude Liiduga, 1930. aastatel aga Saksamaaga.

Mõistagi valmistas Adolf Hitleri üha ilmsemaks muutuv anneksionistlik poliitika ja selle mõju üldisele rahvusvahelisele poliitikale E. Laamanile palju muret. Päevikus andis ta Hitlerile ja tema poliitikale täiesti negatiivse hinnangu. Kuid ohtlik polnud üksnes Berliini, vaid ka Moskva poliitika. Moskvast oli varem umbusuga jälgitud Eesti ja Poola suhete kujunemist, uutes oludes kardeti Eesti–Saksa kontaktide süvenemist. E. Laamanile oli täiesti selge, et kui rahvusvaheline olukord Ida-Euroopas pingestub, võib Moskva poolt oodata igasuguseid üllatusi.

Alates 1935. aasta sügisest märkis E. Laaman päevikusse korduvalt erinevatelt isikutelt kuulnud kommentaare ja etteheiteid Eesti valitsuse Saksa-sõbraliku kursi puhul. Näiteks 13. novembril viibis Laaman Tartus ja kuulas professor A. Piibu rahvusvahelist olukorda käsitlevat loengut. Pärast kõnet "müristas" J. Tõnisson Eesti nüüdse Saksa-sõbraliku kursi vastu. Ta oli Tallinnas viibides käinud Toompeal sellise kursi eest hoiatamas ja väliskomisjoni kokkukutsumist nõudmas, kuid talle öeldi ära. (III, 84–85).

18. detsembril 1936 kuulis Laaman välisminister Akelilt, et V. Munters oli talle Balti välisministrite konverentsil etteheiteid teinud: "Teie sõbrustate sakslastega! Annate neile õlikivi kontsessiooni, teie kindralstaablerid külastavad Saksat ilma meile ette teatamata." (III, 201)

Septembris 1937 jutustas Eesti saadik Berliinis Karl Tofer E. Laamanile, et ta oli

küsinud Nõukogude Liidu väliskaubanduse rahvakomissari Kaganovitši abilt Postnikovilt, miks Moskvas kahtlustatakse Eestit Saksa sõbralikkuses. Vastus kõlas: parem karta kui kahetseda.

2. detsembril 1936. aastal oli E. Laamanil huvitav jutuaajamine kolonel Richard Maasinguga viimase sõitudest koos N. Reegiga Moskvasse¹⁷ ja Berliini.

Jutuaajamisest selgus, et Venemaal ei saanud Eesti kõrgemad ohvitserid suurt midagi näha ega nooremate ohvitseridega rääkida, kuid Saksamaal võisid nad tutvuda millega tahes. Ühelt poolt Moskva ja teiselt poolt Berliini suhtumist Eestisse iseloomustas R. Maasing järgnevalt: "Venelased käisid peale: Teie olete nõrgad, kõik on sead – meie kaitseme teid. Sakslased ei toppinud midagi peale, ainult soovitasid, et me erapooletuks jääks. Sõja puhul olla Saksal väga tähtis Balti randadelt kaupa saada. Poolakaist hoidusid rääkimast – nendega olla asju, mis ainult ajuti edasilükatud. Lätiga olla suhted märksa halvemad kui Eestiga." Laaman tähendas omalt poolt, et Saksamaa püües Eestiga sõbrustada tähendab ka seda, et Leedu–Saksa pingeliste suhete tõttu püüavad nad Eesti kaudu minna Leedule selja taha. (III, 195, 197)

Kõikvõimalike Berliini ametimeeste korduvad kinnitused, et nad ootavad Eestilt vaid erapooletut välispoliitikat, tähendas sisuliselt muidugi seda, et Eesti lükkaks kindlalt tagasi igasugused kollektiivsed julgeolekuüritused, nagu Idapakti loomise kava ja suurriikide garantiid, aga ka Rahvasteliidu põhikirjast tulenevad kohustused.

Samal ajal on teada, et mitmed Saksa juhtisikud nii tsiviil- kui sõjaväeametkondadest andsid Eestile mõista, et toetumine Saksamaale on ainus võimalus Nõukogude Liidu poolt ähvardava ohu vältimiseks. See asjaolu kajastub ka E. Laamani päevikus. 1937. aasta septembris viibis ta Eesti ajakirjanike delegatsiooni koosseisus Saksamaal ja 18. septembril toimunud õhtusöögil ütles vastuvõtjate nimel kõnelnud Berndt raskekaalulised sõnad: "Hitlerile toetudes võib öelda – kui Vene tungib Eestile peale, siis on see Saksamaale *casus belli*." (III, 255)

Joseph Goebbelsi vastuvõtul kuuldust on E. Laaman kirja pannud tema kui Hitleri ühe

lähema abilise sõnad: see, mida me tahame, pole utoopia; nelja aasta pärast oleme sõjaliselt kõige tugevam riik Euroopas. (III, 254)

Päevikus on fikseeritud mõne tuntud poliitiku arvamus Eesti rahvusvahelisest seisundist.

3. augustil edastas talle üks vestluskaaslane Jüri Uluotsa tõdemuse, et nii majanduslikult kui ka poliitiliselt kaldub Eesti ikka rohkem Saksamaa poole. Uluotsa hinnang Eesti neutraliteedivõimalustesse olevat olnud skeptiline: "Eestis jutlustatakse neutraliteeti, kuid maailm jaguneb ikka teravamalt kaheks leeriks – ühed, kes *status quo* poolt, teised, kes vastu. Kui Eesti loeb end kolmandasse rindesse – millega tahab ta seda rinnet kaitsta?" (III, 143, 144)

Päevikus leidub huvipakkuvaid märkmeid Tšehhoslovakkia–Saksa konfliktist ja Münchени konverentsist. 11. juunil 1938 on fikseeritud Tšehhoslovakkia saadiku arvamus: "ütleb: Inglismaa esitada neile võimatuid nõudmisi, ei saa aru olukorrast. Berlinis Göring, Goebbels tahavad sõda, Hitler karjub, staablerid /s.o. kindralstaap/ soovivad viivitada, vähemustele autonoomiaid nõuda, siis laostunud Tšehhoslovakkia täidaks ultimatumid sõjata." (IV, 25) Saadik lootis, et Rumeenia laseb Nõukogude Liidu abiväed läbi: "Lennuväe lasevad üle, sest ei saa keelda. Muu kohta saavad esimesel hetkel Venest ultimatumid ja meilt, kellega nad Väikeses ententes, palve. Kuningas lööb käega, annab dekreedid." (IV, 25)

1938. aasta juuni lõpul ja juuli algul viibis E. Laaman Prahast Tšehhoslovakkia võimlemisorganisatsiooni (Sokol) suurtel pidustustel ja sai seal positiivse elamuse: "Selle nurgelise rahva võimas jõuavaldus, mis paljugi seletab

¹⁵ Arhiividokumendid kinnitavad, et O. Lutz hakkas Berliinist toetust saama Saksa Tallinna saadiku H. Frohweini ettepanekul, kes 19. mail 1936 taotles selleks 3000 krooni. Toetuse maksmine kestis vähemalt 1939. aasta märtsini, kui ta sai 2930 krooni.

¹⁶ Sõjavägede Staabi ülem kindralmajor N. Reek ja II osakonna ülem kolonel R. Maasing külastasid Saksamaad 1936. a novembrini ning löid suhteid sealsete sõjaväeasutuste ja kõrgemate ohvitseridega.

¹⁷ Kindralmajor N. Reek viibis koos Läti ja Leedu kõrgemate sõjaväelastega Moskvast 1936. a mai algul.

nende osast Vene kodusõjas, Austria purustamises, Väikeliidu juhtimises, Tšehhoslovakkia demokraatia ülesehitamises. Ette meie laulupidudest, mis ei loo põlist organisatsiooni, ei distsiplineeri kuigi sügavalt." (IV, 26, 27)

Seoses Müncheni kokkulepetega, märkis E. Laaman 30. septembril päevikusse Tšehhoslovakkia saadiku sõnad: "Kõige enam solvanud teda juubeldus, millega Pariisi ja Londoni raadiod Müncheni kokkulepet tervitasid." (IV, 45) Eesti ajakirjanikud said umbes samal ajal võimudelt ettekirjutuse, et kaastundval toonil ei tohi Tšehhoslovakkia kirjutada.

Eesti valitsusringkondades arutati elavalt, miks tšehhid vastupanuta alla andsid ja miks Briti ja Prantsusmaa Münchenis diktaatoritega sobingu sõlmisid. J. Laidoner märkis, et Briti peaminister Arthur Neville Chamberlain on selleks liiga suur idealist, et olla hea poliitik. Nii Selter kui Laidoner leidsid, et lääneriigid polnud sõjaks valmis ning sõda oluks mõeldav vaid USA otsese toetuse korral, mida polnud võimalik saada. K. Selter kinnitas 1938. aasta augusti lõpul Genfist tulles, et inglaste arvates kuluks Saksamaa mahamurdmiseks 4–5 aastat, kuid selle ajaga laastaks Saksamaa kogu Kesk- ja Ida-Euroopa.

17. märtsil 1939 küsis J. Laidoner ajalehtede peatoimetajatelt otsesõnu, millega tšehhide vastupanekuta alistumist seletada. E. Laaman andis selles küsimuses ülevaate, mille sisu ta kahjuks päevikus ei kajasta. Laidoner tähendas, et tšehhid ei soovinud Genfis, s.o Rahvasteliidu töös, teiste väikerahvastega üldse arvestada ja panid liiga palju lootusi suurriikidele. Eesti töökspidamise iseloomustas Laidoner sõnadega: "Meie seisukoht erapooletus ja vastupanu igale, kes meie peale tungib." (IV, 122)

28. detsembril 1938 oli E. Laamanil J. Laidoneriga pikem mõttevahetus rahvusvahelisest olukorrast. Laidoneri arvates peitus peamine sõjaohu Saksa–Briti vastuolus, mitte niipalju Ida-Euroopa probleemides ning ta nägi ette Saksa mõju kasvu Doonaumaades, kõigepealt Ungaris ja Rumeenias. Läti riigitegelaste ja nende välispoliitika suhtes oli Laidoner väga kriitiline. Kārlis Ulmanis nimetas ta kaupmehiks, kuid kaupmehed olevat selleks liigselt spekulandid, et olla ka head poliitikud, Vilhelms Muntersit pidas ta kehkenpüksiks,

kes mööda maailma ringi ratsutab. Põhimõtetelise erinevuse Eesti ja Läti tookordse juhtkonna vaadetes sõnastas Laidoner järgnevalt: "Lätiga peame oma suhted korraldama. Tšehhi kriisi aegu poleks Läti vastu astunud Vene rünnakutele – seda kontrollitud nii Riias kui Moskvas." (IV, 96) Tallinnas valitses arvamus, et Läti generaliteet oli valmis koos venelastega sõdima sakslaste vastu nagu Esimese maailmasõja päevil, Eesti sõjalises juhtkonnas peeti peavastaseks Nõukogude Liitu.

E. Laamani päevikus kajastub ka Leedu üks välispoliitilisi põhiprobleeme, nimelt Klaipeda küsimus. 7. detsembril 1938 ütles välisministri abi Oskar Öpik E. Laamanile, et Klaipeda on mõne kuu pärast Leedult läinud ning et natside aparaat teeb selleks juba ettevalmistusi. (IV, 82) Järgnevalt sõitis Laaman ise Leedusse sealsete oludega tutvuma. Eesti saadik Kaunasel Aleksander Varma sõnade kohaselt loodeti Leedus, et teatud vari Klaipedast siiski Leedule jääb, sest Saksamaa huvides pole Leedut üksnes Poola ja Venemaa hooleks jätta. Laamanile jäi mulje, et Klaipeda on tüüpiline Preisi provintsilinn, kus leidusid vaid mõned leedu asutused. Seevastu maarahvas rääkis turul leedu keelt.

Päevikus on fikseeritud A. Varma ülimalt kriitilised hinnangud Leedu oludele. President Antanas Smetona olevat pea kaotanud, riigi tegelikeks valitsejateks olevat mõne juhtisiku naised. Nii olevat endise välisministri Juosas Urbšyse proua kukutanud välisminister Stasys Lozoraitise.

Varma hinnangul olid Leedus kõik tüdinud väikese ringkonna kontrollimatust võimust ja korruptsioonist. Eriti olevat kogu haritlaskond valitsuse vastu, kuid see kõik ei muutvat midagi. (IV, 86, 87)

Kokkuvõtteks tuleb veel kord konstateerida, et E. Laamani päevik on eriti just 1930. aastate sisepoliitika tundmaõppimisel ülimalt väärtuslik allikas. Mõndagi huvitavat leidub selles ka 1939.–40. aasta murranguliste sündmuste kohta.

T

(Järgneb)